

ՍԱՄՑԻՆԵ - ՋԱՎԱԽՔՈՒՄ ԹՈՒՐՔ ՄԵՍԻՆԵՐԻ /ԱՀԻՍԿԱ/ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ

2007 թվ. հունիսի 22-ին Վրաստանի խորհրդարանը, առաջին ընթերցմամբ՝ 134 «կողմ» եւ 14 «դեմ» ձայներով, ընդունեց բռնի տեղահանվածների հայրենադարձության մասին օրինագիծ, համաձայն որի Վրաստանը պատրաստակամություն է հայտնում ընդունելու թուրք-մեսխերին (վրացիները նրանց անվանում են մահմեդական մեսխեր կամ վրացի մահմեդականներ), որոնք անցյալ դարի 40-ականներին տեղահանվել ու արտաքսվել են Վրաստանից: Օրինագիծը վերնագրված է «խորհրդային իշխանությունների կողմից 20-րդ դարի 40-ական թականներին Վրաստանից բռնի տեղահանվածների հայրենադարձության մասին»¹: Հաստատվում է նաեւ նրանց հայրենադարձի կարգավիճակ տալու ընթացակարգը: Այնուհանդերձ քվեարկությունը անցել է մի խումբ ընդդիմադիր պատգամավորների բացակայության պայմաններում, որոնք ի նշան բողոքի դուրս էին եկել դահլիճից:

Վրաստանի «Ժողովրդավարական ճակատ» ընդդիմադիր խմբակցության պահպանողական ներկայացուցիչները մինչ այդ կոչ էին արել իրենց գործընկերներին «ձայն չտալ Վրաստանի դեմ ուղղված, դանդաղ գործողության այս ականին»: Նրանք պահանջում էին մինչեւ Վրաստանի տարածքային ամբողջականության վերականգնումը հետաձգել հայրենադարձության մասին որեւէ օրենքի ընդունում, որպեսզի խուսափեն հերթական հակամարտությունից ու հնարավոր էթնիկ բախումներից: Իրականում թուրք-մեսխերի վերադարձի հարցում շահագրգռված են առավելապես այլ պետություններ: Այդ առումով ընդդիմադիր լեյբորիստական կուսակցության տեղեկատվական գրասենյակից հայտնում են, որ «օ-

1. A-Info, Ջավախքի տեղեկատվական կայք, 25.06.2007, <http://www.a-info.org/arm/index.php?>

րինագիծը մշակվել ու նախապատրաստվել է պանթուրքական շարժման ֆինանսավորմամբ՝ հատկացվել է 100 միլիոն եւրո, որից վրացական կառավարությունն արդեն մոտ 400 հազարը իրացրել է»²։ Եւ ընդհանրապէս, նման պարտավորություն իշխանությունը պիտի ստանձնի միմիայն ժողովրդի համաձայնությամբ եւ հանրաքւեի միջոցով։

Հետաքրքիր է, որ դեռեւս չկա նաեւ թուրք-մետսիերի հայրենադարձության հստակ ժամանակացույց եւ որ ամենակարեւորն է՝ Սամցխե-Ջավախքի ո՞ր շրջաններում պիտի վերաբնակեցվեն։ Եւ վերջապէս բոլորին ավելի քան պարզ է, որ նրանց զանգվածային վերաբնակեցումը երկրամասի յուրաքանչյուր շրջանում հղի է նոր հականարտությունների առաջացմամբ։

Ինչ վերաբերում է այս օրենքի ընդունման ընդհանրապէս նպատակահարմարությանը, ապա խորհրդարանական մեծամասնության ղեկավար Գեորգի Բոկերիան հայտարարել է, որ այն հիմնավորված է ինչպէս քաղաքական ու պատմական հրամայականով, այնպէս էլ Եւրախորհրդին անդամակցելիս /1999-ին/ ստանձնած պարտավորությունների կատարման անհրաժեշտությամբ։ Բոկերիան գտնում է, որ չի կարելի նման կարելորության խնդիրներ թողնել սերունդներին եւ այսօր պետք է ուղղել սխալը մի ժողովրդի նկատմամբ, որին անարդարացիորեն տեղահանել ու արտաքսել են։ Ինչպէս վրացի իշխանություններն ասում իրենք «վերականգնում են պատմական արդարությունը»։

Ըստ ընդունված օրինագծի, նրանք, ովքեր ցանկանում են հետագայում ստանալ Վրաստանի քաղաքացիություն, պետք է մինչեւ 2009 թ. հունվարի 1-ը իրենց բնակության երկրներում վրացական դեսպանություն եւ հյուպատոսություն ներկայացնեն անհրաժեշտ բոլոր փաստաթղթերը նախ հայրենադարձի կարգավիճակ ստանալու եւ հետո գրանցվելու համար։ Սակայն վրացական կա-

2. BAGIN Լրատվական Կենտրոն, 01.07.2007, Թբիլիսիում անցկացվեց «Կլոր սեղան» թուրք-մետսիերի հիմնախնդրի շուրջ, <http://www.bagin.info/default.asp?>

ռավարությունը չի ստանձնում ընդհանրապես բնակարաններով ապահովելու եւ ունեցվածքի տարբեր փոխհատուցումների ֆինանսական խնդիրները լուծելու:

Տեղեկանք. 1944 թականին այժմյան Սամցխե-Ջավախքի եւ մասամբ էլ Աջարիայի տարածքից Միջին Ասիա եւ Ղազախստան տեղահանվեցին մոտ 100 հազար մեսխեթի թուրքեր, քրդեր, հեմ-շիլներ /մահմեդականացած հայեր/ եւ ազերիներ՝ «դավաճանություն» մեղադրանքով: Հետագայում թուրք-մեսխեթ էթնիկ անվանումը տարածվեց բոլոր այն ազգերի վրա, որոնց բռնի տեղահանել էին Վրաստանի այդ տարածքներից: Միայն 1956 թ. ԽՍՀՄ Պերագույն Խորհրդի նախագահության հատուկ հրամանագրով բռնագաղթածներին շնորհեցին ազատ տեղաշարժի իրավունք, իսկ 1974թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը նրանց թույլատրեց վերադառնալ հայրենի բնակատեղերը, սակայն զանգվածային հայրենադարձություն տեղի չունեցավ, քանզի Վրաստանի իշխանությունները ամեն կերպ խոչընդոտում էին: Ինչեւէ, 1989 թ. Ֆերգանայում թուրք-մեսխեթի եւ ուզբեկների միջեւ տեղի ունեցած էթնիկ բախումների արդյունքում ավելի քան 75 հազար մեսխեթ ստիպված հեռացան: Նույն թւի հունիսին ԽՍՀՄ Պերագույն Խորհրդի Ազգությունների պալատում ստեղծվեց մի հանձնաժողով, որը պետք է ուսումնասիրեր պատմական հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունները: Այնուհանդերձ այդ տարիներին թուրք-մեսխեթը բնակություն հաստատեցին հիմնականում Ադրբեջանում, Ռուսաստանում եւ մասամբ Հյուսիսային Կովկասում: Իսկ 1989 թ. սեպտեմբերին թուրք-մեսխեթի 10-րդ համագումարը վերջնական որոշում ընդունեց վերդառնալ պատմական հայրենիք՝ Մեսխեթի³:

Ընդհանրապես գոյություն ունի երեք վարկած այն մասին, թե ինչպես են թուրքերը հայտնվել Վրաստանի Մեսխեթիում, որը սահմանակից է Թուրքիային: Ըստ առաջին տարբերակի, թուրքերը

3.Сергей Маркедонов, Что будет с Джавахком, Проект Института национальной Стратегии, М., ноябрь 2005

Վրաստանի այս շրջանում սկսել բնակվել օսմանցի թուրքերի պարբերական արշավանքների ժամանակ դեռևս 16-17-րդ դարերում, երբ այդ երկրամասը վերջնական անցավ թուրքական տիրապետության տակ: Համաձայն երկրորդ՝ թուրքական տարբերակի, նրանք այստեղ հայտնվել են ավելի առաջ՝ սելջուկ-թուրքերի արշավանքների եւ հետո արդեն նրանց զանգվածային միգրացիայի արդյունքում: Այս տարբերակը կարծես այնքան էլ չի հակասում առաջինին: Ըստ երեւոյթին եղել է թուրքերի միգրացիայի երկու խոշոր ալիք եւ նրանց ինչ որ հատված բնակություն է հաստատել առաջինի ժամանակ , իսկ հետագայում նրանց միացել են երկրորդ ալիքի տեղափոխվածները: Ըստ երրորդ տարբերակի՝ վրացի մի խումբ պատմաբաններ պնդում են, թե մեսխեթի թուրքերը դրանք պարզապես թրքացած վրացիներ են, որոնք հարկադրաբար իսլամ են ընդունել թուրքական տիրապետության օրոք⁴ :

ԽՍՀՄ-ի տարածքում բնակվող թուրք-մեսխեթի ընդհանուր թիվը նախկինում հաշվվում էր մոտ 200 հազարից ավելի, սակայն ազգային նախաձեռնության մի խմբի տվյալների համաձայն, այսօր նրանց թիւը հասնում է մոտ 400 հազարի:

1999 թ. Վրաստանը անդամակցեց Եւրախորհրդին, որի ընթացքում պարտավորվեց թուրք-մեսխեթի հայրենադարձության համար ստեղծել բոլոր անհրաժեշտ տնտեսական եւ քաղաքական պայմանները: Սակայն մեսխեթը Վրաստանում հայրենադարձության իրենց բնակավայրերի հարցում միաբան չեն, օրինակ «Վաթան» հայրենակցական միության անդամները գտնում են, որ պետք է վերադառնալ միայն Սամցխե-Ջավախեթի շրջանները, որտեղ իբր մինչ հիմա դատարկ են նրանց նախնիների գյուղերը, իսկ «Խսնա» /«Փրկություն»/ ընկերության ղեկավարները, որոնք համարում են իրենց մահմեդականացած վրացիներ՝ պատրաստ են բնակվելու Վրաստանի յուրաքանչյուր շրջանում: «Վաթանի» ակ-

4.Виктор Солахян, Проблема месхетинских турок и новые подходы к ее решению, Южно-Кавказский Институт Региональной Безопасности, SCIRS, 2003

տիվիստներն արդեն ձեռնամուխ են եղել գրասենյակի բացմանը Թբիլիսիում, որը զբաղվելու է հայրենադարձության ու տեղավորման հարցերով: Նրանք նաեւ հայտարարել են, որ բարդություններ առաջանալու դեպքում, վրացական իշխանությունները երբեք չպետք է հիշատակեն ֆինանսական խնդիրները որպես պատրվակ, քանզի ԵՄ-ն իր վրա է վերցրել այդ կարեւոր հարցը:

Իհարկե հար եւ նման հայտարարություններն ու մոտեցումները, մանավանդ այդ օրինագծի խորհրդարանական ընդունումից հետո, իրենց արծագանքը գտան Ջավախքի ինչպես հայ, այնպես էլ վրացի ազգաբնակչության շրջանում: Ջավախահայերի մոտ պատմական հիշողությունը կապված ցեղասպանության հետ անմիջապես արտահայտվեց ողջ համայնքի տրամադրությունների ու դիրքորոշման վրա: Ի դեպ իրականում այսօրվա հայաբնակ շրջաններից շատ քիչ թույլ թուրք-մեսխեր են արտաքսվել: Իսկ վրացի պահպանողական ընդդիմադիր կուսակցության անդամները Ախալցխայի շրջանում ձեռնարկել են ստորագրահավաք ընդդեմ թուրք-մեսխերի վերադարձի եւ պահանջել են ստեղծել հատուկ հանձնաժողով, որը կուսումնասիրի այդ հայրենադարձության նպատակահարմարությունը: Պահպանողականները գտնում են նաեւ, որ իշխանությունները պետք է վերջնական հայտարարեն հայրենադարձվողների հստակ քանակը, նրանց բնակեցման շրջանները (հաշվի առնելով տեղացիների կարծիքը), եւ թե ո՞րքան հավատարիմ կլինեն Վրաստանին այն մահմեդական եկվորները, որոնք հեռացել են 60 տարի առաջ ու դարձել են բոլորովին այլ արժեքների ու մշակույթի կրողներ:

Թուրքիան առաջիններից արծագանքեց այս օրինագծին, քանզի վերջին շրջանում առիթը բաց չէր թողնում «նախատելու» վրացիներին իերնց ազգակիցների ներգաղթի օրինականացման հարցերում կրավորական դիրքի համար: Նրանց պաշտոնական դիրքորոշումը հնչում է հետեւյալ կերպ. «Նախ ահիսկա-թուրքերի (պետք է հասկանալ թուրք-մեսխերի, ժամանակակից թուրքերը նրանց անվանում են «ահիսկա», Ա.Հ.) վերդարարձը Սամցխե-Ջավախեթի՝ պատմական արդարության վերականգնում է, ուստի պետք է ստեղծել բոլոր

անհրաժեշտ պայմանները նախնիների հողի վրա նրանց էթնիկ մշակութային հետազա զարգացումը ապահովելու: Ինչ վերաբերում է վրացական իշխանություններին եւ Վրաստանի արդի էթնոազգային միավորումներին, ապա անհանգստության հիմնական պատճառը սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակն է, որը խոչընդոտելու է հայրենադարձների տեղավորման ու նրանց ազատ գործունեության հնարավորությունները: Միաժամանակ բացահայտ է եւ այն, որ ահիսկա-թուրքերի ներգաղթի հետ կապված խնդիրների լուծումը չպետք է իրականացվի վրացիների, հայերի եւ ընդհանրապես երկրամասում ապրող այլ ազգությունների քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների հաշվին»⁵: Ի դեպ 1992 թ. Թուրքիան ընդունել է հատուկ մի օրենք, որի համաձայն թուրք-մեսխերի բնակեցումը Թուրքիայի տարածքում բավական պարզեցվել է: Ընդ որում այնտեղ տեղափոխվածները, որոնք բնակություն են հաստատել հիմնականում Բուրսայում, կարծես այլեւս ցանկություն չեն հայտնում Վրաստան վերադառնալու:

Այսօր աշխարհի շատ երկրներում ապրում են թուրք-մեսխեր, որոնց թիւն ըստ տարբեր աղբյուրների տվյալների տատանվում է 300-ից 400 հազար, այդ թւում Ուզբեկստանում, Ղազախստանում, Ղրղզստանում, Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում, Ուկրաինայում, Թուրքիայում եւ Ադրբեջանում /այս երկրներում նրանց քանակը, ըստ տարբեր աղբյուրների իրարամերժ է, ուստի չի նշվում/: Իսկ օրինակ ՌԴ Կրասնոդարի երկրամասում բնակվող մոտ 14 հազար թուրք-մեսխերի մեծ մասն արդեն մեկնել են ԱՄՆ եւ մնացել է ընդամենը 1-2 հազարը:⁶ Ըստ ամերիկյան այդ ծրագրի, Ռուսաստա-

5. Мамука Бакашвили, Турок-месхов оттолкнул от Грузии Шеварднадзе, Российско-грузинский аналитический сайт: Газета "24 саати", Тбилиси, 11/07/2007

6. Կուբանի պետ. համալսարանի պրոֆեսոր Միխայիլ Սավվայի ելույթից, վերնագրված «Կրասնոդարի մարզի հայերը ժամանակակից միգրացիոն իրողությունների համատեքստում»: Գիտագործնական միջազգային կոնֆերանս «Հայկական համայնքները արդի փուլում. Գոյապահպանության հեռանկարներ» թեմայով, Երեւան, 19-20 հունիսի, 2007 թ.:

նից ԱՄՆ մշտական բնակության մեկնող թուրք-մեսիսների համար սահմանվել է քուտա՝ 22 հազար մարդ:

Եւրամիությունը Վրաստանում թուրք-մեսիսների վերաբնակեցման համար պատրաստ է սկզբնական շրջանում հատկացնել 40 միլիոն եւրո: Ավելին, եւրոպական առաջատար պետությունները հայրենադարձության այս գործընթացը դիտում են որպէս եւրոպականացման հերթական չափորոշիչ - ստուգարք Վրաստանի համար:

Որոշ տվյալների համաձայն, հարեւան Ադրբեջանում ապրում են 70-ից մինչեւ 100 հազար թուրք-մեսիսեր եւ հենց սրանց վերաբնակեցման հարցն է, որ տազնապում է Ջավախքի հայերին: Բավական մտահոգիչ է այս պարագայում նաեւ վրացական իշխանությունների մոտեցումներն ընդհանրապէս էթնիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ՝ «եկվորներ» ու «բնիկներ» ձեւակերպումների կամ նման այլ որակումների առումով: Պարզվում է արխագները, օսերը եւ այդ թւում նաեւ հայերն ու ռուս դուխոբորները եկվորներ են, իսկ ասենք թուրք-մեսիսների (կամ ինչպէս վրացիներն են ասում՝ մահմեդական մեսիսեթների) վերաբնակեցումը կատարվելու է նրանց «նախնիների հողի» վրա, այսինքն ստացվում է, որ նրանք «բնիկներ են» սվանների ու մեգրելների նման: Ինչեւէ, արդի թուրքական քաղաքական ղեկավարությունը, որը պարբերաբար հիշեցնում էր իր ստրատեգիական գործընկերոջը Վրաստանին թուրք-մեսիսների /ահիսկա/ հայրենադարձությունը օրինականացնելու վերաբերյալ պաշտոնական փաստաթղթի կամ օրենքի բացակայության մասին, այսօր կարող են ավելի հստակեցնել իրենց կողմնորոշումները /ներգադրող թուրք - բնիկների հաշվին/ Հարավային Կովկասի այդ երկրամասում, որտեղ ռազմավարական ծրագրերն ու պանթուրքական հեռանկարները շատ դեպքերում լիարժեքորեն չէին իրականացվում միայն հայ ազգաբնակչության ներկայության պարագայում, այսօր կարող է «կանաչ լույս» վառվել:

Ջավախքը, գաղտնիք չէ, վերջերս բավական լուրջ դեր խաղաց այդ տարածաշրջանով ստրատեգիական տարբեր ենթակա-

ռույցների՝ էներգակիրների կառուցման, դրանց նպատակաուղղված պաշտպանության ու հետագա զարգացման անհրաժեշտության հրատապ խնդիրներում: Այսօր այդ օրինագծի ընդունման եւ թուրք ազգայնականների ակտիվացման հանգամանքները թույլ են տալիս համաձայնվելու մի շարք վերլուծաբանների նաեւ այն կարծիքի հետ, որ ԽՍՀՄ փլուզման շեմին Ֆերգանայի (Ուզբեկստան, 1989 թ.) արյունալի դեպքերը թուրքական հատուկ ծառայությունների իրականացվող ծրագրի ընդամենը առաջին փուլն էր: Մեկ այլ վարկածի համաձայն, Մեսխեթի թուրքերին Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ոչ թե արտաքսել, այլ ընդամենը վերադարձրել են իրենց նախնիների պատմական հողի վրա՝ Միջին Ասիա ապրելու: «Ուստի չարաչար սխալվում են այն վրացի գործիչները, ովքեր համարում են նրանց հարկադիր մահմեդականություն ընդունած վրացիներ: Եւ եթե Վրաստանը ժողովրդավարական պետություն է եւ ընդունում է մարդկանց ազատ տեղաշարժի սկզբունքը, իսկ մեսխեթն էլ էթնիկ վրացիներ են, ապա վերջիններս կարող էին անկախություն ձեռք բերելուց հետո ազատ հայրենիք վերադառնալին առանց որեւէ հատուկ օրինագծի ընդունման»⁷, նույնիսկ եթե ժամանակին Վրաստանը ստանձնել էր այն որպես պարտավորություն ԵԽՄԿ-ում:

Վրաց հասարակայնությունը միանշանակ չի ընդունել թուրք-մեսխեթի կամ մահմեդական մեսխեթի հայրենադարձության մասին օրենքը, որն ինչպես հայտնի է ընդունվել է մեծ ուշացումով: Այսինքն ի սկզբանե ե՛ւ խորհրդարանում, ե՛ւ նրանից դուրս այն իր հակառակորդներն ուներ, որոնք համարյա 7-8 տարով հետաձգել էին օրինագիծը: Վրաստանի խորհրդարանին կից Եւրոպական կենտրոնի ազգային փոքրամասնությունների հարցերով խորհրդական Լոմսաձեն հայտարարել է, որ դեռեւս մի քանի տարի առաջ

7. Грузия / Общество, Органы власти, Международные отношения, Права человека, Этнос. В Грузии репатриация месхов-мусульман вызывает споры. В тбилисском бюро РИА «Новости» состоялся круглый стол по вопросам репатриации месхов-мусульман в Грузию. Кавказский Узел / Новости, 01/07/2007

մահմեդական-մեսիսերի հայրենադարձման պետական հանձնաժողովը մշակել ու ներկայացրել է «Հայրենադարձության նախապատրաստման պլան», որտեղ մանրամասն նկարագրված է վերաբնակեցման ողջ գործընթացը՝ փուլ առ փուլ: Ըստ այդ ծրագրի, սկզբնական շրջանում նախատեսվում էր տարեկան մոտ 3 հազար հոգու ներգաղթ, որոնք ի դեպ պետք է տեղավորվեին Վրաստանի ողջ տարածքում: Միաժամանակ նախատեսված էին այն բոլոր միջոցառումները, որոնք անհրաժեշտ են բացառելու եւ խուսափելու բյուրոկրատական արգելքներից մանավանդ նորաբնակների ինտեգրման հարցերում եւ որոշ գերատեսչությունների պաշտոնեների հետ շփումների ընթացքում: Այսինքն օրինագծի ընդունումը բնավ անսպասելի չէր եւ վրաց հասարակայնությունը տեղյակ էր եւ անգամ նախապատրաստված:

Վերջապես Եւրամիությունը բացի այն, որ սկզբնական շրջանի համար նախատեսել էր մի քանի տասնյակ միլիոն եւրո, խոստացել է հոգալ նաեւ հայրենադարձությունից հետո առաջացած ծախսերը:

Իհարկե նման դեպքերում պետք է անդրադառնալ համաշխարհային փորձին եւ դա հասկանում են Վրաստանի քաղաքական ու հասարակական գործիչները: Թբիլիսիում Իսրայելի դեսպանը մեծապես օգնել է իշխանություններին եւ ըստ որոշ աղբյուրների տրամադրել է իրենց մոտ եղած համապատասխան օբեկտներն ու փաստաթղթերը: Բացի այդ օրինագծի վրա աշխատել են նաեւ հրեա իրավաբաններ, տարբեր փորձագետներ: Այսպիսով, բոլոր այն 8 պետություններում, որտեղ բնակվում են մեսիսեր, վրացական դեսպանություններին եւ հյուպատոսություններին կից պետք է ստեղծվեն հատուկ հանձնաժողովներ, որոնք սկզբնական շրջանում պետք է ընդունեն անհատական դիմումներ եւ ուղարկեն Հայրենադարձության գերատեսչություն /կարգավիճակով հավասարված նախարարության/, որն էլ պետք է արձանագրի եւ ուսումնասիրի այդ տվյալները, որից հետո սկսվելու է խմբակային /քուտային/ հայրենադարձման գործընթացը: Համարյա այնպես, ինչպես մինչ հիմա հայրենադարձություն է իրականացնում հրեական

պետությունը: Հակամարտությունների կարգավորման հարցերով նախկին պետնախարար Գեորգի Խաինդրավան ընդգծել է, որ պետք է անպայման ստեղծվեն նաեւ տեղական ու տարածաշրջանային հատուկ խմբեր, որոնք պիտի հետեւեն կենցաղային ու ենթակառուցվածքային ապահովման հարցերին եւ որ ամենակարելւորն է՝ Թբիլիսիում պետք է բացվի վրացերեն լեզվի ուսումնասիրման կենտրոն՝ հատուկ ներգաղթող մեսխեթների համար:

«Ժողովրդավարական ճակատ» ընդդիմադիր խմբակցությունը, որը փատորեն բոյկոտել էր այդ օրինագծի ընդունումը, գտնում է, որ անհրաժեշտ են հիմնավոր փոփոխություններ օրենքում: Նախ հայրենադարձները պետք է տիրապետեն վրացերենին, որպեսզի նրանց քաղաքացիություն շնորհվի եւ երկրորդ՝ պետք է սահմանվեն հստակ քուտաներ /դրանք կարող են լինել տարածքային, շրջանային կամ տարեկան/, որոնք կկարգավորեն վերադարձող մեսխեթի քանակը եւ իհարկե կկանխեն անկանխատեսելի վտանգները Վրաստանի համար: Ընդունված Օրենքը Վրաստանի ընդդիմադիր պատգամավորներն արդեն որակել են որպես «տեղահանվածների հայրենադարձության հետ ոչ մի կապ չունեցող փաստաթուղթ»⁸, որը քաղաքական այլ նպատակներ ու մեկնություններ ունի: Այն է՝ իշխող կուսակցության առաջնորդներից մեկի Գ. Բոկերիայի եւ նրա համախոհների կողմից Եւրախորհրդին տված խոստման կատարումն է՝ ընդ որում Վրաստանի համար ամենածանր գնով: Իսկ իրականում իշխանություններին բնավ չի հուզում մեսխեթի հիմնախնդիրը եւ ընդհանրապես պետության շահերը: Նրանք ակնկալում են հարյուրավոր միլիոն եւրոյի ներհույք, որը կփոշիանա հենց ճանապարհին: Ընդդիմադիրները նշում են նաեւ, որ Վրաստանի արդի իշխանություններին բնորոշ է ծայրահեղությունները, ուստի կամ նրանք «կչարչարեն մեսխեթին բյուրոկրատական իրենց քաշքշուկներով, կամ էլ ներս կթողնեն այն-

8. BAGIN Լրատվական Կենտրոն, 01.07.2007, Թբիլիսիում անցկացվեց «կլոր սեղան» թուրք-մեսխեթի հիմնախնդրի շուրջ, <http://www.bagin.info/default.asp?>

քան մեծ թուվ մահմեդականների, որ լրացուցիչ խնդիրներ ու սպառնալիքներ կառաջանան պետության անվտանգությանը»⁹:

Այսպիսով Վրաստանի խորհրդարանի այս օրինագիծը դառնում է լուրջ փորձաքար ոչ միայն իշխանությունների, այլ նաեւ այն մեսխեթի համար, ովքեր խորհրդային բռնություններից տուժածների շահավետ դիրք էին ընդունել, որոնց ի դեպ հալածում են անգամ 21-րդ դարում, եւ որոնք հոծ զանգվածներով տեղափոխվում են մշտական բնակության ԱՄՆ ու մասամբ էլ Թուրքիա: Վրաց իշխանություններն անշուշտ հիանալի գիտակցում են, որ կգտնվեն հատ ու կենտ երկրներ, որտեղից զանգվածային հայրենադարձության բուռն ցանկություն կառաջանա դեպի Վրաստան, ուստի ապավինում են 2 պարզ ու կանխատեսելի հանգամանքների՝ առաջինը, եթե իրականում թուրքերի բազմահազար հայրենադարձություն տեղի չունենա, ապա Եւրոպայի եւ միջազգային հանրության առջեւ հանդես կգան որպես խոսքի տեր եւ ժողովրդավար, երիտասարդ պետություն, որը հարգում է փոքրամասնությունների իրավունքները եւ երկրորդ՝ եթե այնուամենայնիվ թուրք-մեսխետն առավելապես Ադրբեջանից ու Միջին Ասիայից փորձեն օգտվել այս իրավունքից եւ հաղթահարելով վրացական բյուրոկրատիայի բազում քաշքշուկները, սկսեն զանգվածային ներգաղթ իրենց նախկին բնակավայրերը, ի դեպ հիմնականում Ադիգենի, Ասպինձայի եւ մասամբ էլ Ախալցխայի շրջաններ, ապա վրաց իշխանությունները, վտանգն իրենցից հեռացնելու նպատակով՝ կփորձեն տեղում հրահրել հայ-թուրքական բախումներ, որոնք կդառնան արդարանալու ամենահիմնավոր ու «տրամաբանական» պատրվակը եւ Եւրոպայի, եւ Թուրքիայի առջեւ: Իսկ դրա մասին նրանք (վրացիները) ժամանակին, ապահովագրելով իրենց ժողովրդավար համբավը, զգուշացրել են միջազգային հանրությանն ու կառույցներին:

Իհարկե վրացական քաղաքական ընտրանին ամեն զնով աշխատելու է թուրքական այս հերթական «արշավանքից» կամ էթ-

9. Նույն տեղում

նիկ-տարածքային ընդլայնումից դուրս պրծնել չնչին վնասներով, ուստի եթե հարկ լինի, ապա վտանգի սուր սայրն առանց վարանելու կշրջեն դեպի Ջավախքի ամենակտիվ դերակատարի՝ հայ համայնքի վրա: Այսինքն նույնիսկ փոքր թուվ վերաբնակեցված թուրք-մեսխերն իրենց խնդիրներով, անմիջապես դառնալու են լրացուցիչ լծակ ջավախահայության, միաժամանակ եւ Հայաստանի նկատմամբ:

Ադրբեջանի թուրք-մեսխերը եւ Վրաստանի խորհրդարանի օրենագիծը

Պատահական չէ, որ Վրաստանի խորհրդարանի հունիսի 22-ի որոշմանը առաջիններից արձագանքեցին թուրք-մեսխերի ազգային, հասարակական կազմակերպություններից «Վաթան» հայրենակցական միության ադրբեջանական ներկայացուցչությունը: Մասնաճյուղի նախագահ Իբրահիմ Բուրխանովը անմիջապես հայտարարեց, որ նրանք անպայման վերադառնալու են, ընդ որում միայն Ջավախք, որն իրենց պատմական հայրենիքն է: Նա նաեւ նշել է, որ Ադրբեջանի թուրք-մեսխերը հասկանում են, որ Օրենքի իրականացման ընթացքում առաջանալու են խոչընդոտներ, քանզի Վրաստանում կան ուժեր, որոնք դեմ են նրանց հայրենադարձմանը: Սակայն օգնության հույսերը նրանք կապելու են նախ Վրաստանի ժողովրդավար արդի իշխանությունների, հետո միջազգային կառույցների ու բարեկամ պետությունների հետ: Դժվար չէ կռահել, թե բարեկամ պետություններից ո՞վ է առաջինը: Ըստ օրինագծի պայմանների՝ ուժի մեջ մտնելուց 6 ամսվա ընթացքում պետք է ստեղծվի Հայրենադարձության հիմնադրամ, որը կգործի դոնոր պետություններից եւ միջազգային կազմակերպություններից փոխանցվող դրամական միջոցների հաշվին: Ահավասիկ մի նոր առիթ դեպի Վրաստան պանթուրքական ֆինանսական հոսքի, որը տակավին նոր երեւոյթ չէ եւ վրաց ժողովրդավար իշ-

խանութիւններն ասես արդեն հավուր պատշաճի են ընդունում այդ գումարները կամ ավելի ճիշտ նվիրատվութիւնները:¹⁰

Նույն Բուրխանովը եւ իր թուրք-ահիսկա համայնքը գտնում են, որ միայն Ջավախքում կա ավելի քան 20 գյուղ, որտեղից նրանք վտարվել են եւ այսօր դրանք բնակեցված են հայերով: Այս առիթով բավական հետաքրքիր է Բուրխանովի դիմումը վրաց իշխանութիւններին, առ այն, որ նրանք պետք է ապացուցեն, որ հայերն ու թուրքերը կարող են նույն տարածքում խաղաղ գոյատեւել: Ընդհանրապէս թուրք-մետսիների հայրենադարձութեան «հավակնութիւնները 5 շրջանների նկատմամբ է, որոնք գտնվում են Վրաստանի հարավ-արեւելյան մասում՝ Թուրքիայի հետ անմիջական հարեւանութեամբ /տես Հավելված թիւ2/»¹¹, այսինքն Սամցխե-Ջավախքում: Ի դեպ նրանց հիմնական բնակատեղերում արդեն վաղուց վրացիներ են ապրում:

Իսկ Ադրբեջանում ահիսկա-թուրքերը, թուվ ավելի քան 70 հազար /որոշ տվյալներով, մինչեւ 100 հազար/ բնակվում են հիմնականում Սաբիրաբադ-Սահաթի եւ Ղուբա-Խաչմասում, ինչպէս նաեւ այլ քաղաքներում՝ Շամխորում, Ղազախում եւ այլն: Նրանք առաջին անգամ այստեղ հայտնվեցին Ուզբէկստանից (Ֆերգանա-

10. Խոսքը վերաբերում է Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի-Բաքու երկաթգծի վրացական հատվածի շինարարության համար Ադրբեջանի Պետական նավթային ֆոնդի միջոցներից հատկացվող 200 մլն դոլար վարկի մասին, որը տրվում է 25 տարի ժամկետով, տարեկան 1% դրույքով եւ Վրաստանը կարող է այն մարել շինարարության գործարկումից հետո, այսինքն տրանզիտային վճարումների հաշվին: Վարկային առաջին մասնաբաժնի հատկացումը կատարվել է հուլիսին /2007թ./ եւ Ադրբեջանի միջազգային բանկը «Մարաբդա - Կարծախ երկաթուղի» վրացական ընկերությանը (որը մայրուղու շինարարության վրացական ողջ հատվածի կապալառուն է), փոխանցել է 40 մլն դոլար, որը պետք է ծախսվի 29 կմ-անոց այն հատվածի շինարարության վրա, որ սկսվում է վրաց-թուրքական սահմանից՝ Կարծախից եւ ձգվում մինչեւ Ախալքալաք:

11. «Турки-мехетинцы обязательно вернутся в Джавахетию, и грузинские власти должны доказать, что турки и армяне могут мирно сосуществовать», Интервью с председателем общества турок-мехетинцев Азербайджана «Ветен» Ибрагимом Бурхановым, Газета СНГ, 18.07.2007

յի հայտնի դեպքերից հետո) դեռեւս 1989 թւին, համարյա Հայաստանի ազերիների հետ միասին եւ ստացան փախստականի կարգավիճակ: Մեսխերը անմիջապէս ծեռնամուխ եղան Վրաստան տեղափոխվելու գործընթացին, քանզի հիմնալի գիտակցում էին, որ եթէ հարցը ձգձգվի, ապա մի քանի տարի հետո կվերապրեն երրորդ տեղահանությունը: Այդպէս էլ եղավ, ԽՍՀՄ ԳԽ կողմից ստեղծված հատուկ հանձնաժողովը 2 տարի անց այլեւս ոչ մի լիազորություն չունէր: Եւ միայն 1995 թւ. առաջին ու դեռեւս վերջին թուրք-մեսխերը /մոտ հազար հոգի/ Ադրբեջանից, միջազգային հասարակական կազմակերպությունների աջակցությամբ, տեղափոխվեցին Վրաստան:

Իհարկէ Վրաստանի արդի սոցիալ-տնտեսական վիճակի եւ փոքրամասնությունների բազում չլուծված խնդիրների ու ներքաղաքական պարբերական անկայունության պարագայում չատերը, անգամ Ադրբեջանի թուրք-մեսխերը, դեռ ծեռնալսի կմնան վերջնական որոշում ընդունելուց: Չնայած ըստ հարցախույզի արդյունքների (իրականացրած Փոքրամասնությունների հարցերով եւրոպական կենտրոնի (ECMI) կողմից՝ մի շարք երկրներում), թուրք-մեսխերի մեծամասնությունը հայտարարել է, թէ ուզում են վերադառնալ իրենց պատմական հայրենիքը, սակայն դա ընդամենը ցանկության արտահայտություն է եւ ոչ ավելի: Փորձագետները գտնում են, որ այս փուլում զանգվածային հայրենադարձություն չի լինելու, քանզի մեսխերից չատերը սոցիալական ու տնտեսական համեմատաբար բարեկեցիկ պայմաններում են այն պետություններում, որտեղ նրանց արդեն չորրորդ սերունդն է աճում:

Թերեւս ընտելացած լինելով տարագրությամբ, թուրք-մեսխերն Ադրբեջանում քաղաքական ու հասարակական ակտիվ գործունեությամբ չեն զբաղվել, տնտեսական պահանջներ համարյա չեն ներկայացրել եւ աշխատել են հարցերը լուծել սեփական ուժերով: Վերջապէս անցել է ավելի քան 18 տարի եւ նրանք արդեն ինտեգրվել են նոր միջավայրում, որտեղ լուրջ խնդիրներ ու վտանգներ չեն եղել: Այսինքն փախստականների այս համայնքի մասին

Ադրբեջանի քաղաքական դեկավարությունը համարյա մոռացել էր:¹²

Այնուամենայնիվ, հետաքրքիր է, որ ե՛ւ վրացական, ե՛ւ ադրբեջանական մամուլը, անդրադառնալով մեսխերի վերաբնակեցման տարաբնույթ հարցերին, անընդհատ շեշտում են, որ տեղահանվելուց հետո նրանց գյուղերն ու բնակավայրերը զբաղեցրել են ջավախահայերը, որոնց հետ այնուամենայնիվ առանձնակի խնդիրները չեն ուզում ունենալ ո՛չ ազերական մեսխերը, ոչ էլ առավել եւս վրացական արդի իշխանությունները: Այսինքն հարցի բոլոր մեկնաբանություններում որպես պատրվակ նշվում է այն, որ իբր ոչ ոք մտադիր չէ հայերին նեղացնել կամ տեղահանել: Սակայն իրականում բնավ այդպես չէ: Թուրք-մեսխերի գերակշռող մասին բռնի տեղահանել են հիմնականում արդի Սամցխե-Ջավախքի երեք շրջաններից՝ Ադիգենից, Ախալցխայից եւ Ասպինձայից, իսկ այդ շրջաններն այժմ բնակեցված են մեծամասամբ վրացիներով /բացի Ախալցխայից/, քանզի նրանք են գրավել թուրք-մեսխերի գյուղերն ու տները: Իհարկե որոշ եւ շատ քիչ մասը հեռացել է նաեւ հայաբնակ շրջաններից, սակայն դա այնքան չնչին է, որ չի կարող քաղաքական, տնտեսական եւ այլ շահարկումների առարկա դառնալ: Այսինքն թուրք-մեսխերի վերադառնալու դեպքում, եթե խնդիրներ առաջանան, ապա դրանք պետք է քննարկվեն ու հարթվեն հիմնականում, կամ միմիայն տիտղոսային ազգի՝ վրացիների հետ: Սակայն շահարկվում է մեկ այլ տրամադրություն կամ միտում, ըստ որի ե՛ւ վրացական, ե՛ւ ազերական կողմը փորձելու են հետագայում հայրենադարձության ու վերաբնակեցման հետ կապված յուրաքանչյուր ծախսողված հարց ու բացասական գործընթաց կապել Ջավախքի հայերի անվան հետ:

Ամփոփելով, անհրաժեշտ ենք համարում առանձնացնել եզրահանգումային մի շարք դրույթներ, որոնք մեր հասարակության

12. Ирада Гусейнова, Беженцы, их положение и роль в современном азербайджанском обществе, Южно-Кавказский Институт Региональной Безопасности, SCIRS, Июль 2006

եւ համապատասխան գերատեսչությունների համար պետք է դառնան հատուկ ուշադրության ու քննարկումների առարկա, քանզի իրենց մեջ պարունակում են ինչպես հնարավոր վտանգներ, այնպես էլ տարածաշրջանային, գեոքաղաքական շրջադարձերի եւ ուժերի վերադասավորման լուրջ սպառնալիքներ: Այսպես.

- Վրաստանի խորհրդարանը սույն թւի հունիսին ընդունել է օրենք՝ «20-րդ դարի 40-ական թւականներին խորհրդային իշխանությունների կողմից Վրաստանից բռնի տեղահանվածների հայրենադարձության» մասին, որը միանշանակ չի ընդունվել ոչ վրացական հասարակության կողմից, ոչ էլ իրենց՝ թուրք-մեսխերի: Ուստի կառավարությունը նախապատրաստում է մեկ այլ լրացուցիչ օրինագիծ, որը վերաբերվելու է զուտ թուրք-մեսխերի հայրենադարձությանը եւ այդ գործընթացի իրավական կողմերին ու մանրամասներին: Վրացական խորհրդարանը թերեւս աշնանը կքննարկի ու կհաստատի այն, ինչը ավելի կհստակեցնի հենց թուրք-մեսխերի /ահիսկա/ հայրենադարձման խնդիրը ու հետագա իրավիճակը:
- Վրացական իշխանությունները ակնհայտորեն չեն ցանկանում նորից կենտրոնացնել թուրք-մեսխերին իրենց նախկին բնակավայրերում՝ Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններում /Սամցխե-Ջավախքում/, հիմնալի գիտակցելով, որ արդյունքում կստանան անվերահսկելի մի նոր համայնք: Ուստի փորձում են վերադարձող մեսխերին հնարավորինս բնակեցնել Վրաստանի այլ տարածքներում: Այս հարցում անհրաժեշտ է համագործակցել եւ աջակցել վրաց իշխանություններին:
- Վրաստանի արդի իշխանությունները թուրք-մեսխերին համարում են էթնիկ վրացիներ /մահմեդական մեսխեր/, որոնք հարկադրաբար ընդունել են մահմեդականություն, ուստի եւ ազգային փոքրամասնություն չեն, կամ ինչպես իրենք են բնորոշում՝ «եկվորներ» չեն, ինչը բավական մտահոգիչ հանգամանք է:
- Թուրք-մեսխերի հայրենադարձմանը դեպի նախկին բնակավայրեր (այսօրվա Սամցխե-Ջավախքի շրջաններ) մեծապես նպաստում եւ աջակցում են Թուրքիան, Ադրբեջանը եւ թուրք-

մեսիսների «Վաթան» հայրենակցական միությունը: Ուստի նրանց հոծ զանգվածների վերաբնակեցման պարագայում Վրաստանը ձեռք է բերում լրացուցիչ լծակ ջավախահայության եւ Հայաստանի նկատմամբ:

- Թուրքիան եւ Ադրբեջանը ամեն կերպ կծգտեն բնակեցնել իրենց ազգակիցներին հենց Սամցխե-Ջավախքում որպեսզի իրականացնեն հեռահար ստրատեգիական նպատակները. նախ ապահովեն լրացուցիչ օժանդակություն տարածաշրջանով անցնող կարեւորագույն նշանակության էներգակիրների եւ հաղորդակցության այլ մայրուղիների հետագա անվտանգության համար եւ միաժամանակ ստեղծեն ամուր գործոն, որը վստահորեն կապահովի ազերա-թրքական թիկունքային կապը տարածաշրջանում յուրաքանչյուր անսպասելի շրջադարձի՝ ռազմական բախումների ընթացքում:
- Համաձայն ուսումնասիրությունների արդյունքի, իրենց նախնիների բնակատեղերն են ցանկանում վերադառնալ հիմնականում Ադրբեջանի եւ մասամբ էլ Միջին Ասիայի թուրք-մեսիսերը: Սակայն նույն հարցման տվյալների համաձայն, առաջիկա մի քանի տարիներին չի ակնկալվում զանգվածային հայրենադարձություն, քանզի շատ երկրներում մեսիսերը ապրում են բավական բարեկեցիկ պայմաններում:
- Ինչպես վրացական, այնպես էլ ազերական մամուլը եւ հասարակայնության տարբեր ներկայացուցիչներ փորձում են ներկայացնել այնպես, իբր թուրք-մեսիսների լքած բնակավայրերը վաղուց գրավել են Ջավախքի հայերը եւ նրանց հայրենադարձության ժամանակ որոշակի էթնիկ խնդիրներ կառաջանան ջավախահայության հետ: Իրականում այդպես չէ: Մեսիսների գերակշռող մասը արտաքսվել է այն շրջաններից, որտեղ այսօր հիմնականում վրացիներ են ապրում, իսկ հայաշատ շրջաններից /Վխալքալաքից, Նինոծմինդայից եւ Ծալկայից/ հեռացել են քիչ թուվ թուրք-մեսիսեր:
- Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի համար թուրք-մեսիսների, կամ ահիսկա-թուրքերի վերադարձը Ջավախքի շրջաններ ունի նաեւ այլ

հեռահար նպատակներ: Նախ զանգվածային վերաբնակեցման միջոցով հնարավոր կլինի ստիպել հայերին հեռանալ որոշ բնակավայրերից, այսինքն մասամբ կփոխվի երկրամասի դեմոգրաֆիական պատկերը եւ կնվազի ջափախահայերի հաշվեկշիռն ու նշանակությունը որպես քաղաքական գործոն: Երկրորդ՝ ամրապնդելով իրենց դիրքերը Հարավային Կովկասի այս կարելուր հատվածում ազերա-թրքական գործոնը վերջնականապես կդառնա որոշիչ ու առաջնային տարածաշրջանային համարյա բոլոր հիմնախնդիրներում:

- Վերջապես առանց ավելորդ խոչընդոտների եւ լիարժեքորեն կիրականանան ազերա-թրքական ստրատեգիական ծրագրերը կապված էներազակիրների ու ստրատեգիական նշանակության բեռների ու հումքի Արեւելք-Արեւմուտք տեղափոխման, չափազանց խոշոր ֆինանսական ակնկալիքների, հաղորդակցության բոլոր տեսակի ուղիների նպատակայնության, անվտանգության եւ ընդհանրապես համաթուրքական միավորման պլանները:
- Ինչ վերաբերում է Վրաստանին, ապա հաշվարկն առավել քան պարզ է: Այսպես, եթե այնուհանդերձ թուրք-մեսխերի զանգվածային վերաբնակեցում տեղի չունենա, ապա Եւրոպայի եւ միջազգային հանրության առջեւ հանդես կգան որպես խոսքի տեր, ժողովրդավար պետություն, որը պատմական արդարությունը եւ փոքրամասնությունների իրավունքները վերականգնելու նպատակով, արեց ամեն հնարավորը: Եւ երկրորդ՝ եթե նույնիսկ հազարավոր թուրք-մեսխեր առավելապես Ադրբեջանից ու Միջին Ասիայից փորձեն օգտվել այս օրենքից եւ հաղթահարելով վրացական բյուրոկրատիայի բազում քաշքշուկները, վերադառնան իրենց նախկին բնակավայրերը Ջավախքում, ապա առաջացած վտանգն իրենցից հեռացնելու նպատակով՝ վրաց իշխանությունները կփորձեն տեղում հրահրել հայ-թուրքական պարբերական բախումներ: Իսկ Եւրոպայում եւ Թուրքիայում հայ-թուրքական հակասությունները կընկալվեն որպես դառը փորձ, ինչի մասին վրացիները «Ժա-

մանակին զգուշացրել են» եւ իրենց ապահովագրել են: Ուստի միջազգային հանրությունը նորից կփորձի հաշտության եզրեր ման գալ ավանդական այդ հակամարտության մեջ, բնավ չմեղադրելով վրացական իշխանություններին:

- Ե՛ւ Վրաստանը, ե՛ւ Թուրքիան ու Ադրբեջանը թուրք-մեսխերի հնարավոր հայրենադարձությամբ ու տեղի դեմոգրաֆիական պատկերի փոփոխությամբ, շահագրգռված են թուլացնել Սամցխե-Ջավախքում հայկական ազդեցությունը եւ ընդհանրապես ջավախահայության պատմական ու քաղաքական նշանակությունը ստրատեգիական այդ կարեւոր հատվածում:
- Վերջապես տարածաշրջանային զարգացումներն ու գեոքաղաքական շրջադարձերը մեզ ստիպում են լուրջ մտախոզվել, քանզի մոտ ապագայում հնարավոր է այնպիսի իրադրություն, երբ հայ-վրացական փոխհարաբերությունները առավելապես կախված կլինեն թուրք-ազերական դաշինքի կամքից, նրանց գերիշխանությունից ու միտումներից:

Մյուս կողմից Վրաստանի թրքանպաստ քաղաքականության շարունակվելու պայմաններում կգա այնպիսի պահ, երբ համագործակցության տարբեր ոլորտներում Վրաստանի «եղբայրական ազահությունը» չափավորելու անհրաժեշտությունը դիվանագիտական հիմնահարցից կվերածվի մեզ համար ազգային անվտանգության հիմնախնդրի:

Երեւան, հուլիս-օգոստոս 2007 թ.

Հավելված 1

Հավելված 2

